

Tarihteki İlk Ekonomik Faaliyetler ve İlk Devlet Hizmetleri

Deniz Alçın Şahintürk^{1,2}

“Toplum dediğimizde kastettiğimiz şey insanların uygar bir yaşam sürebilmek için gerekli ev, toprak ve mülkiyete sahip olmalarıdır. Söylediğimiz şey şöyle de ispatlanabilir: Böylesine bir hayatın yaşanması artık daha mümkün olmadığında aralarındaki birlik de ortadan kalkar. Üstelik devlet de böylesi bir yaşam sonucunda ortaya çıkar” (Aristoteles, çev.2021:23)

ÖZET

Toplumsal yaşamın tam ortasında yer alan ekonomi ve devlet kurumunun ve aralarındaki ilişkinin iyi anlaşılması için öncelikle bunların tarihinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Ekonomik faaliyetler düşünme yetisi ile ortaya çıktığından bu tarihlere için insanın ilk ortaya çıktığı zamana gidilmesi gerekmektedir.

Bu amaçla çalışmada Mezopotamya, Mısır, Ege, Doğu Asya ve Güney Amerika’da ortaya çıkan ilk uygarlıklardaki tüketim, aile, ticaret, artı zaman, üretim, örgütlenme, teknolojik buluş, toplumsal roller, toplumsal sınıflar, bankacılık, kentleşme ve mülkiyet gibi temel sosyo-ekonomik olguların ve kamu hizmeti, vergileme, gelir dağılımı politikası ve yasama gibi devlet faaliyetlerinin ilk halleri incelenmiştir. Modern “iktisat” kavramı tanımının doğruladığı gibi tüm ekonomik olgular insanın ihtiyacı sonucu ortaya çıkmış, mülkiyetin korunması yolunda bir otoriteye olan ihtiyaç ise devlet kurumunu doğurmuştur. İlk uygarlıklarda ekonomiyi adeta sosyal, kültürel, siyasi ve dini yaşam şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlk Ekonomik Faaliyetler, İlk Uygarlıklar, İlk Devlet Faaliyetleri.

The First Economic Activities and the First Government Services in History

ABSTRACT

In order to understand the economy and state institutions, which are at the very center of social life, and the relationship between them, it is necessary to know their history well. Since

¹ İletişim Yazarı: deniz.alcin@cbu.edu.tr

² Dr. Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, ORCID: 0000-0003-1261-3392.

(Makale Gönderim Tarihi: 05.01.2025 / Yayın Tarihi:26.03.2025)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1613639](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1613639)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

economic activities emerged with the ability to think, it is necessary to go back to the time when humans first emerged for this dating.

For this purpose, we examined in the study the first forms of basic socio-economic phenomena such as consumption, family, trade, surplus time, production, organization, technological invention, social roles, social classes, banking, urbanization, property and state activities such as public service, taxation, income distribution policy and legislation in the first civilizations that emerged in Mesopotamia, Egypt, the Aegean, East Asia and South America. As the definition of the modern concept of "economics" confirms, all economic phenomena emerged as a result of human needs, and the need for an authority to protect property gave birth to the institution of the state. In the first civilizations, the economy was shaped by social, cultural, political and religious life.

Keywords: *First Economic Activities, First Civilizations, First State Activities.*

1. GİRİŞ

Her dönemin olaylarının o dönemin şartları içinde değerlendirmek sosyal bilimlerde birçok zaman başarılabilen tarafsızlığı sağlayabilmektedir. Bu türden bir değerlendirme aynı zamanda okuyucunun dünya tarihini ve yaşamın değişimlerinin nedenini daha iyi idrak etmesini sağlamaktadır. Günümüz modern ve karmaşık ekonomik faaliyetlerinin ve devletin ekonomi içindeki rolünün iyi anlaşılması için de bu olguların tarihinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Ancak bu tarihin başlangıcını çoğu zaman yapıldığı gibi on sekizinci yüzyıl olarak kabul etmek ve evvelini geride bırakmak birçok şeyi eksik bırakmak anlamına gelmektedir. Modern anlamda olmasa da insanlığın ilk zamanlarından beri ekonomik aktiviteler var olmuş, zamanla sayısı ve karmaşıklığı artmış ve günümüzde modern halini almıştır. İşte bu zamana yayılan değişimi iyi anlamak ve bağlantıları kurmak özellikle iktisat eğitimi alanlar için çok kıymetlidir.

Bu nedenle bu makalede ekonomi ve maliye alanında yapılmış birçok çalışmadan farklı olarak ekonomi ve devlet ilişkisi, dünya üzerindeki ilk ekonomik faaliyetlerin ortaya çıktığı zamana dayandırılmıştır. Çalışma özellikle ekonominin sacayakları olan tüketim, ticaret, üretim ve para kavramları üzerinde gelişmiştir. Çalışmamızın ana konusu ekonomik faaliyetler olsa da bir toplumun gelişiminde sosyo-kültürel, siyasi, dini ve ekonomik faaliyetler birbiri ile sıkı sıkıya bağlı olduğu için ilk uygarlıkların sosyo-kültürel, siyasi ve dini özelliklerine de değinilmiş bu unsurların ekonomik gelişmeler ve devlet kurumu üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Örneğin, bu dönemde aile hem toplumun hem ekonominin temeli olmuş, kent yapılanması devlet oluşumunun ilk örneğini teşkil etmiş, dini liderler tapınaklarda ticari işlemlerin kaydedilmesinde rol almışlardır.

Çalışmamızın konusu, düşünme yetisi ile oluşturulan “ekonomik faaliyetler” olduğuna göre insanın ilk ortaya çıktığı zamandan başlamamız gerekmektedir. Özellikle ekonomik yapıdan ve faaliyetlerden bahsedeceksek ilk önce insanın tüketimi ve sonra tüketimle birlikte üretim faaliyetinden bahsetmemiz gerekmektedir. Çünkü her insan hayatta kalabilmek için ilk önce tüketmek zorundadır. Tarihin akışında; doğanın izni ve insanın

becerisi doğrultusunda üretim faaliyetleri tüketimden sonra geliştiği için tüketim ihtiyacından fazla olan üretim anlamına gelen “artı değer” de sonradan oluşmuştur. Artı değer faaliyetleri insanlar arasındaki sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkileri de kuvvetlendirmiş, kaostan korunmak için bu ilişkilere çerçeve çizmek görevi ise siyasi bir oluşum olan devlete düşmüştür. Devlet kurumunun ortaya çıkmasıyla birlikte ilk vergilendirme uygulamaları da başlamıştır.

Çalışmada öncelikle devletin olmadığı dönemde dünya üzerindeki ilk ekonomik faaliyetler hakkında bilgi verilmiş ve devletin hangi gerekçelere bağlı olarak ortaya çıktığına değinilmiştir. Daha sonra ise devletin olduğu dönemde ilk ekonomik faaliyetler ve devlet hizmetleri, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan ilk uygarlıklara göre sınıflandırılmış ve incelenmiştir. Bu doğrultuda sırasıyla Mezopotamya, Mısır, Ege, Doğu Asya ve Güney Amerika medeniyetleri incelenmiştir. Çalışmanın amacı sadece ilk ekonomik faaliyetler ve devlet hizmetlerini tanıtmayı amaçladığı için ilkçağın tamamını kapsamamakta sadece tarih öncesi çağ ve ilkçağdaki ilk uygarlıklara değinmektedir. Çalışma, özet niteliği ile özellikle iktisat fakültesi öğrencilerinin öğrenim hayatları boyunca ekonomi ve devlet ile ilgili edinecekleri ayrıntılı bilgilerin tarihsel kökeni hakkında bir çerçeve çizecektir.

2. DEVLETİN OLMADIĞI DÖNEMDE EKONOMİK FAALİYETLER

“Bazı uzmanlar bugün, dünya tarihinin “yeni” küresel çerçevesini, bir bilim insanının dediği gibi, dünyayı Ay’ın bakış açısından görmek olarak değerlendirmektedir” (Maynes ve Waltner, 2022, s.7). Ancak çalışmamızın konusu ekonomik faaliyetler olduğu için dünyanın oluşumundan değil ilk insandan itibaren ekonomik aktivitelerin incelenmesi gerekmektedir.

Ekonomi kavramı, kaynakların ihtiyaçlara göre kıt olması ve faydalanmaya hazır halde olmamasından dolayı ortaya çıkmıştır (Çelebi, 2015, s.6). İnsanın ilk atalarının birçoğumuzun bildiği üzere hayatta kalmak için yerine getirdiği en temel ekonomik faaliyeti avcılık toplayıcılıktır. Çünkü kaynaklar faydalanmaya hazır halde değildir. İşte, insanlık tarihinin en uzun bölümünü oluşturan ve eski taş çağı ya da yontma taş çağı denen Paleolitik çağda (Yalçinkaya, 2009, s.2) insan avcılık toplayıcılık faaliyeti ile genellikle gününün tümünü geçirmiş ve temel fizyolojik ihtiyaçlarının bir kısmını karşılamıştır. Anlaşılabacağı üzere bu dönemde insan sadece doğanın sunduklarından (bitki ve hayvan) faydalanmış yani sadece tüketmiştir. Bunun nedeni üretim yapacak bilgiye sahip olmamaları, iklim değişiklikleri ve besinlerin tükenmesi sonucu sürekli göç etmek durumunda olmalarıdır. En eski insanlar zaman kavramını çok bilmemekte ancak ısı değişimi, hayvanların uykuya yatmaları ve meyve ve sebzelerin olgunlaşmalarından mevsimleri takip edebilmektedir (Van Loon ve Merriman, 2019, s.33).

Çağın isminden de anlaşılabacağı üzere bu çağda avcılık ve toplayıcılık yapmalarını sağlayan aletleri taş, kemik ve odundan kendileri yontarak oluşturmuşlardır. Bu dönemde insanlığı bulunduğu noktadan bir adım ileriye taşıyacak en önemli buluşlarından biri ateştir. İnsanlar ateşten Afrika’da ilk defa bilinçli şekilde faydalanmışlardır (Sivas ve diğerleri, 2019, s.4). Tarih öncesinin en büyük teknolojik buluşu olan ateş yaşamı dönüştürerek kültürel ilerleme

sağlamış, “ateş sayesinde gecenin demirden gücü delinmiş, iklimlerin yola getirici, disiplinli yapısı ortadan kalkmış,... ataların en önemli nesnel bağlayıcısı olan doğal ritim ortadan kalkmıştır” (Roberts, 2019, s.23,24). Paleolitik çağda doğanın zor koşulları karşısında insanlar birbiri ile yardımlaşmayı yani iş bölümünü öğrenmiştir. Grup halinde avlanma ve avın paylaşılması gibi faaliyetler ilk toplumsal örgütlenme olarak sayılabilmektedir (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.8). İlk insan topluluklarında erkekler ve kadınlar arasında bir iş bölümü olmasının yanında özellikle yiyecek toplama konularında kadınlar arasında da bir iş bölümü gerçekleşmiştir (Maynes ve Waltner, 2022, s.17). 1966’da R. B. Lee ve I. De Vore isimli antropologların, insanoğlunun avcı yaşam sırasındaki uyum sağlama becerisini şimdiye kadar ki en başarılı uyum sağlama becerisi olarak ifade etmeleri de bu düşünceyi doğrulamaktadır (Conner 2012, Lee 1968’den aktaran Özüşen, 2020, s.2).

M.Ö. 35.000-10.000 yılları arasında devam etmiş olan üst paleolitik çağda ticaret değiş tokuş şeklinde yapılmıştır (Eğilmez, 2018, s.24). Başta Anadolu olmak üzere birçok yerde, Neolitik çağın başlarında obsidyen taşının bulunması bu yerleşim yerleri arasında Üst Paleolitik Çağdan itibaren bu mallarla ticaret yapılmaya başlandığının kanıtı olduğu görülmektedir (Ünal Kestane, 2015, s.191). Bu noktada ilk olarak ticaretin mi yoksa üretimin mi ortaya çıktığı tartışılabilir. Çünkü insanlar tarım ürünlerini ve hayvanları yetiştirmeye başlamadan önce doğanın kendisine hazır olarak sunduğu bu ürünleri, ürünlerin bulunmadığı bölgelere satmış olabilirler (Eğilmez, 2018, s.27). Tüm bunlardan yola çıkarak ilk yerleşim yerlerinin ekonomisinin dışa açık olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Bu dönemde ekonominin dışa açıklığı hayatta kalma güdüsünün en önemli sonucu olabilir. İlkel toplumlarda ticaretten önce üretim varsa bu yüksek ihtimalle hane tipi üretim şeklinde olmuştur (Özüşen, 2020, s.9).

Epipaleolitik çağda ise avcılık ve toplayıcılıkta ustalaşan insan, özellikle ateşin bulunmasıyla artık barınma ve daha iyi beslenme sorununa da çözüm yaratmıştır. Mağaralarda kadınlar ve çocuklar, dışarıda avlanan erkekleri beklerken kadın ve erkeğin toplumsal rolleri de farklılaşmaya başlamış, kadınların anne olmaları onları daha az hareketli hale getirmiş, avcılık ve toplayıcılık konusunda erkekler aralarında işbirliği yapma durumunda kalmıştır (Roberts, 2019, s.19,21). Bu işbirliği özellikle büyük av hayvanlarını kolay avlayabilmek için doğmuş, büyük hayvanlar sayesinde birkaç günlük yiyecek elde edilebildiği için insanlar boş (artı) zamana sahip olmaya başlamışlardır (Eğilmez, 2018, s.25). İnsan, düşünebilme yeteneğinden kaynaklanan meraklı ve gelişime açık doğası sayesinde bu artı zamanı yaşamı kolaylaştırmak için kullanmaya başlamıştır. Bu artı zaman avcılık ve toplayıcılıkta kullanılan yeni aletlerin yapımında ve barınma sorununu çözmek ve iyileştirmekte kullanılmış olabilir. Kadınların ise sadece annelik görevini ifa etmedikleri aynı zamanda toplu yaşamı koordine etmede çok aktif rol aldıklarına dair birçok kanıt bulunmaktadır (Maynes ve Waltner, 2022, s.17). O dönemde yaşam doğaya bağlı ve çok zor olduğundan (buzul çağı, yabani hayvanlar, diğer iklim ve yer olayları) yaşam süresinin çok kısıtlı olduğunu ve güçsüz insanların yaşayamadıklarını dolayısı ile nüfusun da az olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Bu dönemlerde özel mülkiyet

gelişmemiştir. Buna bağlı olarak insanın tüketiminin tamamıyla doğaya bağlı olduğu, değiş tokuş dışında bir ekonomik faaliyetin olmadığını ve buna bağlı olarak hukuki kuralların oluşmadığını ve devlet denen yapıların ortaya çıkmadığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak bu dönemde bir ekonomi ya da maliye politikasından da bahsetmek imkânsızdır.

“İlkel diye nitelendirilen topluluklarda üst-sistemlerin yerinde doğanın kendisi vardır ve insanlar evrenle doğrudan ilişki halindedirler, doğayı tanır, ondan korkar, onu sever, onunla güçlü bir bağ yaşarlar ” (Geçtan, 2004, s.23).

3. DEVLETİN OLDUĞU DÖNEMDE İLK EKONOMİK FAALİYETLER VE DEVLET HİZMETLERİ

Modern insan tarımda ustalaştıkça öncelikle şehirlerde sonra şehir devletlerinde ve nihayet uluslar halinde yerleşik düzene geçmişlerdir (Head, 2022, s.13).

Son buzul çağının bitişi ile neolitik devrim gerçekleşmiştir. “Cıvalı Taş Devri” ya da “İlk Üretimci Köy Toplulukları” şeklinde de isimlendirilen bu dönem bazı uzmanlar tarafından insanlığın ilk devrimi olarak kabul edilmektedir (İznik ve diğerleri, 2020, s.9). Gezici avcı-toplayıcı gruplardaki annelerin birden fazla çocukla hareket kabiliyetlerinin kısıtlanması, aileleri yerleşikliğe geçirerek önce küçük bahçelerde sonrasında ise daha büyük arazilerde tarım ve hayvancılık yapmaya başlamışlarını sağlamıştır (McNeill ve McNeill, 2023, s.42). “İnsanlık tarihinin akışını köklü bir biçimde değiştiren bu süreçte atalarımız yerleşikliğe geçmeye, hayvan ve bitkileri evcilleştirerek bunlara dayalı bir besin ekonomisi uygulamaya, “ev” ile temsil edilen “aile” sosyal düzeninin temellerini atmaya başladılar” (Atakuman, 2022, s.67). Dolayısı ile aile tarihsel bir kurumdur ve tarihsel değişimin araçlarıdır (Maynes ve Waltner, 2022, s.9).

Devlet kurumu ise tarihte ilk Mezopotamya bölgesinde kurulmuş, bunu Mısır, Anadolu, Girit, Yunanistan, Roma ve Çin izlemiştir (Gözler 2011’den aktaran Düvenci, 2018, s.77). M.Ö. 8000 ve M.Ö. 7000 yılları arasında Avrupa’da buzullar gerilerken daha ılımlı iklime sahip olan Mezopotamya’da tarım ürünü fazlalığı ortaya çıkmıştır (Özdemir, 2004, s.179). Bu dönemde tahıl üretimi artmış, domuz, köpek, koyun, sığır, keçi gibi hayvanlar evcilleştirilmiş, kilden çanak çömlek yapılmış, ilk köyler kurulmaya başlamış, Diyarbakır’da Çayönü, Şanlıurfa’da Nevalı Çori, Göbeklitepe ve Kuzey Irak’taki Cermo yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır (Sivas ve diğerleri, 2019, s.6-7). Çatalhöyük’de ise tüm bunların yanında hurma, kabuk ve obsidiyenin bulunması burada ticaret faaliyetinin olduğunu da kanıtlamaktadır (Maynes ve Waltner, 2022, s.22). Köylüler topraklarını, mallarını ve canını korumak için şehirleşmek istemişler ve bu durum toplumların zanaatkarlar, yöneticiler, tüccarlar ve askerler şeklinde örgütlenmesini ve sınıflı toplum yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.10). Toprağa sahip olan soylu sınıfı çok uzun yıllar sosyal, ekonomik ve siyasal iktidarın belirleyicisi olmuş dolayısıyla tarım devriminin ilk gerçekleştiği bu bölgeler ilk kentlerin ve ilk imparatorluklarının ortaya çıktığı yerler olmuştur (Taş ve Günay, 2015, s.143). Yani yeryüzünde ilk devletler bazı bölgelerde kuvvet ve mücadele sonucu ortaya çıkarken bazı

bölgelerde ekonomik faktörlerle ortaya çıkmıştır (Düvenci, 2018, s.67). Kaldı ki günümüzde devletin temel fonksiyonlarının kamu faydası yaratmak olduğunu, kamu faydasını ise ilk önce vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağlayarak ortaya koyacağını, bu noktadan sonra ekonomik faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde yapılacağını söylemekteyiz. İklim şartlarının elverişliliği, insanın artan becerisi, el aletlerinin, ateşin ve tekerleğin icadı sayesinde tarımsal üretimin artmasıyla ve bunların korunması için devlet kurumunun ortaya çıkmasıyla antik dünyada hangi ürünün ne miktarda, kim için üretileceği ve fiyatının ne olacağı sorularına piyasa değil ağırlıklı olarak toplumun liderleri cevap vermiş, bazı uygarlıklarda bunlar yasalara işlenmiş (Eğilmez, 2018, s.43), üretim artışı, ticaretteki gelişmeler ve mülkiyet olgusu devletin vergi uygulamalarını çeşitlendirmiştir. Karl Polanyi ilk çağlardaki ekonomilerin günümüz modern piyasa ekonomisinden oldukça farklı olduğunu, ekonomik faaliyetlerin sosyal yaşamın içinde yerleşik olduğunu belirtmiştir (Akan, 2016, s.93).

Devletin olduğu dönem bu şekilde özetlendikten sonra aşağıda bu dönem coğrafyalara göre ayrıtısı ile incelenmiştir. Bu noktada ilk devletlerin kurulduğu Mezopotamya, Mısır, Ege, Doğu Asya'da Çin ve Hindistan ve Güney Amerika'daki ekonomik faaliyetler ve devlet faaliyetleri ele alınmıştır.

3.1. Mezopotamya (İki Nehir Arasındaki Ülke)

Uygarlık sözcüğünün Latince kökeni kentleşmeyle bağlantılı olup, insanoğlunun belirli bir kültürel gelişime sahip olduktan sonra kaynak fazlası yaratarak etkileşim içine girmesi anlamını taşımaktadır (Roberts, 2019, s.50,51-52). Modern dünyada kent yapılanmasının en önemli demokratik devlet örgütlenmesi olduğunu düşünürsek devlet oluşumunun ilk örneklerini bu kentler olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi insanlığın bu ilk dönemlerinde de kent oluşumları insanların bir araya gelerek can ve mallarını korumak için ortaya çıkmıştır. Gıda maddeleri ticareti uzun süre başlamadığından ve tarımsal faaliyet çok su gerektirdiğinden ilk şehirler gıda maddelerinin yetiştirildiği alanlara yakın bölgelerde genellikle de nehir vadilerinde ortaya çıkmıştır (Lees, 2022, s.14).

Son bilgilerimiz doğrultusunda bu dönemde oluşan ilk kentlerden birinin Göbeklitepe olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi bu bölgedeki tapınaklar çok sayıda insanın örgütlü bir iş bölümü çerçevesinde çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır (Aksoy, 2018, s.1481). Tapınakların yapımının gerektirdiği iş bölümü, bu mekanizmayı denetleyen bir üst kurulu beraberinde getirmiş, bu üst kurul iktisadi hayattan ziyade sosyal hayatı denetleyen ruhban sınıfı olmuştur (Bezdan ve İdikut, 2022, s.15). Ruhban sınıfı daha ileri zamanlarda siyasi hayatta ön plana çıkmaya başlayacak, hükümdarlarla yetki çatışması yaşayacak, bu durum ilk iktidar-bürokrat çatışmasını meydana getirecektir (Ateş ve Ünal, 2004, s.23,24). Mezopotamya'da din kurumları yaşamın her noktasına işlemiş, yaşanan her olay tanrının uyarısı olarak değerlendirilmiştir (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.13).

Çatalhöyük'de ise kamusal alanlara, idari binalara rastlanılmamış, akrabalık bağı ile kurulmuş evler birincil derecedeki sosyal organizasyonlar olarak yaşamda yer almışlardır

(Maynes ve Waltner, 2022, s.22). Yakın Doğu’da geniş aile bağlarıyla kontrol edilen sembolik ekonomik ilişkilerin çok uzun süre devam etmesi nedeniyle neolitik süreç boyunca ve hatta kentleşmeye kadar iktidar merkezileşerek kurumsallaşmamıştır (Atakuman, 2022, s.79).

M.Ö. 8000 yılında tarım devrimi yaşanmıştır. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ilk olarak özellikle Türkiye’nin güneydoğusunu da kapsayan bereketli hilal bölgesinde başladığı düşüncesi Göbeklitepe’nin bulunması ile kuvvetlenmiştir. “Ancak son arkeolojik bulgular, şu anda Afrika, Güney Hindistan ve Yeni Gine’yi kapsayan en az on bitki evcilleştirme merkezi olduğuna dair kanıtlar da sunmaktadır” (Maynes ve Waltner, 2022, s.18). Türkiye’nin güneydoğusunda verimli tarım arazileri bulunduğu için yerleşik ve göçebe toplumlar bu bölge için sürekli mücadele etmişlerdir (Düvenci, 2018, s.78). Mezopotamya’da ince un öğütme, bira yapımı, susam yağı yapımında oldukça ileri gidilmiştir (Landsberger, t.y, s.424,425,426).

Tarım devriminin yanı sıra tekerlek, kap, kacak, saban gibi aletlerin bulunması üretimi ve ekonomik büyümeyi çok arttırmış, öz tüketimden fazlasını değerlendirmek isteyen insanın girişimleriyle bankacılığın ilk halleri ve aynı faiz uygulaması başlatmıştır (Eğilmez, 2018, s.29,30,34,35). Bazı tarihçiler bu durumu kapitalizmin ilk halleri olarak nitelendirmiş, çünkü arpanın ilk para birimi olarak kullanıldığı, sonrasında Sümerlerde biranın, Çin’de ise çayın sıvı para birimi olarak kullanıldığını ileri sürülmüştür (Batu). Paranın fiyatı olan faizin neden ilk olarak aynı faiz olarak uygulandığı bu bilgi ile daha iyi anlaşılmıştır. Bu dönemde ürünlerin fazlasını saklama ve bunları ihtiyacı olanlara aynı faizi ile birlikte vermeye yetkili olanlar yani ilkel bankacılık faaliyetlerini yapanlar toplumun en çok güvendiği kesim olan din adamları olmuştur (Ergin 1983’den aktaran Eğilmez, 2018, s.35). “Mezopotamya’da Uruk kenti yakınlarında bulunan “*Kızıl Tapınak*” dünyanın en eski bankacılık yapısı olarak bilinmektedir” (Eriş, 2019, s. 309). Bu dönemde mühürleme işlemi de gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Aksoy, 2018, s.1485). Bu şekilde oluşturulan üretim fazlasının, insanlığın avcılıktan sonraki en eski sporu olan savaşı teşvik etmesi ve ürünlerin yabancı insanlardan korunması için o dönemin ilk siyasi iktidarlarının örgütlenerek ortaya çıkmış olması muhtemeldir (Roberts, 2019, s.42). Çünkü tarımsal depolama, yeni bir ekonomik sektörün (hırsızlar ve akıncılar) ortaya çıkmasına neden olmuştur (Baker, Bulte ve Weisdorf, 2010, s.3). Çiftçiler kendilerini korumak ve savunmak, duvarlar yapmak, gözetleme kuleleri inşa etmek, hayvanlarını korumak, tarlaları kontrol etmek için zaman, enerji ve kaynak harcamışlardır (Rowthorn ve Seabright, 2010, s.3).

Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik’ten itibaren hayvanlar etlerinin yanında süt ve yan ürünleri için de üretilmeye başlanmış buna literatürde “ikincil ürün devrimi” denilmiştir (Sherratt 1981’den aktaran Aksoy, 2018, s.1487). İnsanlar, bir hayvanın sütünü sağarak o hayvanın kesilip tüketilmesinden elde edilen kaloringin dört katı kadar kalori elde etmeye başlamışlardır (McNeill ve McNeill, 2023, s.46). Ürün verme dışında hayvanlar yük taşımacılığında da kullanılmaya başlanmıştır. Mezopotamya’da yün işleme giyimi geliştirmiş, denizcilik insanın dünyaya yayılmasını sağlamış, okun icadı insanın toplu

avlanma mecburiyetini ortadan kaldırmıştır (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.10). Kalkolitik Çağ'da taş aletler giderek önemini kaybetmiş ve madencilik gelişmiş, maden olarak ilk bakır kullanılmış ve kağı arabası icat edilmiştir (Sivas ve diğerleri, 2019, s.41,42). Tüketiminden daha fazla üreten insanın hayatta kalma kaygısı azaldıkça artı zamana bağlı olarak düşünmeye daha fazla zaman ayırmaya başlamıştır. Çivi yazısı ortaya çıkmış, bu yazı iki binyıldan daha fazla süre boyunca Yakındoğu'nun her yerine yayılmış, bu coğrafyaya ait günümüzde edindiğimiz bilgilerin çoğu bu yazı ile yazılmıştır (Kramer, 2022, s.14). “Çivi yazısının keşfi, kentsel yaşamın kuruluşuna büyük ölçüde olanak sağladı, kil tabletlere sözcük yazım işlemi, hükümetlerin kendisinin ve vatandaşlarının hak ve yükümlülüklerini takip etmek için ihtiyaç duydukları kayıtları üretti” (Lees, 2022, s.18). Bu noktada Sümerlerden bahsetmemiz gerekmektedir.

Sümer devleti 30.000 km² gibi bir alanda kurulmuş, ileri tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yer aldığı, dışa açık, toplumda din adamları, kâtipler, zanaatkârlar ve askerler lehine açık bir şekilde sosyo-ekonomik katmanlaşmanın görüldüğü, nüfusu yüksek olan bir devlettir (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.25,26). Sümerlerden kalma eski bir kil tablette M.Ö. 2000'lerin başlarından beri hanedanların ve kralların listesi tutulmuş, bulunan bu kanıtlar Eski Mezopotamya'daki ilk devletlerin aile karakterini taşıdığını göstermiştir (Maynes ve Waltner, 2022, s.41). “Sümerler, kentlerin mihenk noktasını oluşturduğu bir toplum modeli geliştirmişlerdir” (Ateş ve Ünal, 2004, s.26). M.Ö. 2900–2334 yıllarını kapsayan eski hanedanlar döneminde birçok şehir-devleti ortaya çıkmış, hepsinin başında bir (kral/prens/ensi/efendi/en) bulunmuş, dini kurumlar 4500 hektar ekili alana sahip olmuş, üretimin geri kalanı, çalışanlar, memurlar ve diğer kişiler arasında paylaştırılmıştır (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.27). Rahipler, askerler ve prensler kent nüfusunun azınlık kısmını oluştururken çoğunluk çiftçi, balıkçı, gemici, yazıcı, mimar, doktor, tüccar, marangoz, kuyumcu, demirci ve çömlekçilerden oluşmuştur (Kramer, 2022, s.108). Uruk; Eridu, Lagaş, Ur, Nippur, Kiş, Umma gibi diğer şehir devletlerinin içinde lider şehir devleti olmuştur (Sivas ve diğerleri, 2019, s.7). Uruk, M.Ö. 3600'de yaklaşık 300 dönüm iken M.Ö. 2800'de bu büyüklüğün 7 katı düzeyine ulaşmıştır (Lees, 2022, s.14).

İnsanların eskiden anlaşmak için kullandıkları sembollerden doğan çivi yazısını ilk kullananlar Sümer rahipleri olup bu yazıyı tapınaklardaki mal giriş çıkışlarının kaydedilmesinde kullanmışlardır (McNeill 2001'den aktaran Eğilmez, 2018, s.36). Sümerler alışveriş, kira ve faiz gibi ekonomik işlemlerin yanında evlenme, boşanma, evlat edinme ve miras gibi sosyal işlemleri de kil tabletler üzerine çivi yazısı ile yazmışlardır (Sivas ve diğerleri, 2019, s.10). Yazmak, yazma tekeline sahip rahip sınıfıyla iktidarın ilişkisini vurgulamış, yazıyla meydana getirilen mühürler tapınaklarda ortaya çıkan merkezi ekonominin ilk işlemlerini ortaya koymuştur (Roberts, 2019, s. 60). “....Sümerler, Babilliler, Asurlular, Persler... otuz yüzyıldan fazla bir süreyle bu yazıyı kullandılar” (Van Loon ve Merriman, 2019, s.51).

M.Ö. 3000 civarında tekerlek ulaşımında kullanılmaya başlamıştır. Tekerleğin icadı ile birlikte insanlar zamanı daha verimli kullanmış, yük taşımacılığı kolaylaşmış, işçilik azalmıştır (Altaş, 2016, s.100). Sümerler tunç, bakır, gümüş ve altın madenlerini işlemişler,

Doğu Akdeniz, Anadolu ve Kafkas ülkeleriyle bu madenlerin ticaretini yapmışlardır (Eliade 1991'den aktaran *Gilgamiş Destanı*, çev.2022, s.xiii). Esnaf ve zanaatkarlar el yapımı mallarını kent pazarlarında satmışlar, karşılığını ya mal olarak ya da gümüş bir disk/halka şeklinde para olarak almışlardır (Kramer, 2022, s.108-109). Sümerlerin toprak ve ürün paylaşımı kaygıları ölçüm becerilerini oldukça geliştirmiş, gök cisimlerinin uzaklık ve devinimlerini hesap etmişlerdir (*Gilgamiş Destanı*, çev.2022, s.xi).

Sümerlerin askerî işlerde Akkadlı paralı askerleri kullanmaları bir süre sonra Akkadlı askerlerin yönetime el koymasına ve kendi devletlerini kurmalarına neden olmuştur (Sivrioğlu ve Yılmaz, 2017, s.183). Bu devletin yöneticileri ve rahiplerin yetkileri birbirinden ayrılmış ve tapınakların yanında saraylar da inşa edilmiş, askerlikte ilk defa ok ve yay kullanılmıştır (Roberts, 2019, s.66,67). Akkadlar, Yakın Doğu kültürüne evrensel bir diplomatik dil kazandırmışlardır (Sivrioğlu ve Yılmaz, 2017, s.183). Akkad kralları şehir devleti geleneğini ortadan kaldırarak Mezopotamya'da ilk kez monarşik yapıda devlet örgütlenmesini ortaya çıkarmıştır (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.30).

Babil ise Antik Ortadoğu için, New York gibi bir ekonomik güç merkezi, Las Vegas gibi bir turizm merkezi ve New Orleans gibi eşsiz bir kültüre sahip bir şehirdir (Head, 2022, s.36). Babil uygarlığı Hammurabi döneminde en parlak devrini yaşamış, Hammurabi hem merkezi bir devlet hem de merkezi bir din oluşturmuştur (Tosun, 1963, s.127). Babil'de ticaretle elde edilen servetin bir bölümü mabetlere emanet verilmiş, mabetler bu emanetleri kredi olarak dağıtarak banka şeklinde faaliyet göstermiştir (Ersoy, 2008, s.33). Bilindiği üzere Hammurabi aynı zamanda kanun koyucudur. Ticaretin yaygın olduğu Babil uygarlığında zamanla gelir dağılımı bozulmuş bu nedenle Kral Hamurrabi (M.Ö. 1800) yazılı yasalarıyla faiz oranlarını belli bir seviyede tutarak servetin belirli kişilerin elinde toplanmasını engellemiş ve gelir dağılımını düzenlemeye çalışmıştır (Ersoy, 2008, s.32). Hammurabi, yasalarında tapınaklarda ödünç alıp verme işlemlerinin nasıl yapılacağı, borcun vadesinde nasıl ödeneceği konularının yanında sosyal yaşama dair daha birçok konuyu düzenlemiştir (Eriş, 2019, s.309-310). Babil İmparatorluğu'nun topraklarını kaybetmesiyle birlikte Asur devleti ortaya çıkmıştır.

M.Ö. 2000'lerde şehir-devleti olarak kurulan Asur'da ticarete çok iyi olan tüccarlar tarafından mallar başta Anadolu olmak üzere çok uzak mesafelere satılmış, Eriba-Adad (1383–1356) zamanında Ninova şehrinin alınmasıyla ilk Asur İmparatorluğu kurulmuştur (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.39,44). Asurlular, batı Asya'yı ve Mısır'ı alarak çok büyük ve güçlü bir imparatorluk kurmuşlar, çok fazla tebaadan vergi toplamışlardır (Van Loon ve Merriman, 2019, s.53). Tüccarlar Mezopotamya'dan Anadolu'ya ağırlıklı olarak tekstil ürünleri ve kalay getirip buradan altın, bakır ve tahıl almışlar, içinden geçtikleri kentin kralına da “nishatum” isimli bir gümrük vergisi ödemişler, Hattilere kredili sattıkları mallara yıllık yüzde 30 ile yüzde 180 gibi faiz oranı uygulamışlardır (Alparslan 2004'den aktaran Eğilmez, 2018, s.47,48,49). Asurlu tüccarların Anadolu'da kurdukları karumlar, Anadolu'yu ekonomik ve siyasi açıdan geliştirmiştir (Ersoy, 2008, s.35). Asur toplumunda sınıfsal yapı; özgür yurttaşlar, köleler ve serflerden oluşmuştur (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.45). Asurlular Ninova'da dünyanın en büyük kütüphanesini yapmışlar, en gelişmiş tesisat

sistemlerini inşa etmişler, hızlı iletişim için bir yol istasyon ağı oluşturmuşlar, sanatı çok desteklemişler ve bir devlet dinine sahip olmuşlardır (Head, 2022, s.35).

Anadolu’da ilk güçlü merkezi devlet olan Hitit devleti M.Ö. 1600’lerde Anadolu beyliklerinin yavaş yavaş denetim altına alınmasıyla kurulmuş, Kuşşaralı Labarna “Hattuşa” kentini başkent yapmış, kendi de Hattuşili adını almıştır (Sivas ve diğerleri, 2019, s.44). Eski Mısır Yönetimiyle siyasi, askeri ve iktisadi ilişkileri olan ve Babil uygarlığından çok şey öğrenen Hitit devleti iyi bir ordu, iyi bir iktisadi sistem ve kendilerine özgü bir yasal sisteme sahip olmuş, Mısır dışında Bereketli Hilal’in tamamını ele geçirmiş, yerel yönetimlere de yetki ve sorumluluklar vermişlerdir (Ersoy, 2008, s.34,35; Roberts, 2019, s.111). Hitit devletinde tarım ürünlerinin, hayvanların, hayvanlardan elde edilen ürünlerin, arazilerin, işgücünün (hekim ve eğitimcilerin ücretleri de dahil) fiyatları ve kiralara kanunlarla belirlenmiştir (Reyhan, 2010, s.66,68,70,73,74). “Para yerine kullanılan madenler hem ağırlık, hem de para birimi olarak kullanılmış, Babil’de ve Hitit Krallığı’nda gümüş çubuk ya da halkalar bugünkü ölçüyle 8,5 ile 12,5 gram arasında bir ağırlığı ifade etmiş, her iki tarafta da “şekel” olarak adlandırılmıştır”(Eğilmez, 2018, s.50).

Daha önceki dönemlerde bulunan demirin bu dönemde yaygın olarak kullanılmaya başlanması tarım sektörünü daha da geliştirmiş, tahta ve çakmak taşıyla kazılamayacak kadar sert topraklar sürülmeye elverişli hale gelmiştir (Roberts, 2019, s.95). Demir aynı şekilde orduları da dönüştürmüştür. Zırhlı savaş arabaları “antik dünyanın tankları” şeklinde işlev görmüştür (Head, 2022, s.28). Demiri işlemek için yüksek ısıveren fırınlar kullanılmışlardır (Altaş, 2016, s.42).

Bu devlette mabetlere ait ormanlar, meralar, tarlalar, bağ ve bahçeler var olmuş, bu tarlalarda çalışanlara “tanrının çiftçileri”, tapınağın hayvanlarına bakanlara ise “tanrının çobanları” denilmiş, mabetler vergi dışında tutulmuş, ticaret için karayolları yapımına ağırlık verilmiş, yol yapımında halk imece usulü çalışmış, deniz ulaşımında ise Mısır, Asur ve Hindistan kadar ileri gidilememiştir (Ersoy, 2008, s.38,39). “Hititlerin vergi sisteminin, tarımsal üretimden alınan aynı vergi (sahhan), saray için yapılan karşılıksız çalışma biçimindeki hizmet (luzzi), dış ticaretten alınan vergi (nishatum) ve bağlı krallıklardan alınan yıllık bağlılık vergisinden oluştuğu tahmin edilmektedir” (Hitit yasa maddeleri 39,41,46,48’den aktaran Eğilmez, 2018, s.45,46). Vergi tahsilatının özel kişiler aracılığı ile yapılması da ilk Mezopotamya’da ortaya çıkmış, M.Ö. 2000’lerde tarım ürünleri yüzde 10 vergiye tabi tutulmuş, ancak vergi toplayıcıları daha yüksek oranda ürün almış, bunun yüzde 10’unu devlete aktarıp kalanını kendilerine ayırmışlardır (Eğilmez, 2018, s.45). Bu döneme ait Mezopotamya kaynakları, hem doğrudan hem de (özellikle) dolaylı vergiler için iltizama dair çok sayıda kanıt sunmuş, devletin iltizam sistemine yönelmesinin en güçlü nedenleri; tahsilat maliyetlerinin yüksekliği, verimlilik problemleri ve devletin vergi toplamadaki riski mültezimlere aktarmak istemesi olmuştur (Jursa ve García, 2015, s.121).

Ramses’in Suriye topraklarının bir kısmını istemesi nedeniyle M.Ö. 1285’de Hitit-Mısır arasında Kadeş kenti yakınlarında savaş yapılmış, M.Ö. 1270 yılında bu devletler arasında

ilk önemli yazılı antlaşma olan Kadeş Antlaşması imzalanmış, bu antlaşma tarihin ilk gerçek diplomatik belgesi olarak kabul edilmiştir (Sivas ve diğerleri, 2019, s.45; Sivrioğlu ve Yılmaz, 2017, s.196). Hitit devletinde kadın önemli bir toplumsal statüye sahip olmuş, yüksek sınıfa mensup kadınlara ait mühürler sahiplerinin özgür kararlar alabildiklerine dair kanıtlar oluşturmuştur (Çıvgın ve Yardımcı, 2010, s.58). Diğer devletlerin güçlenmesiyle birlikte Hitit devletinin M.Ö. 1200’lerde sonu gelmiştir.

3.2. Mısır

Mısır’da Paleolitik Çağ’dan beri insan var olmuş, Nil Nehri çevresinde yerleşim alanları oluşmuştur (Sivas ve diğerleri, 2019, s.16). Burada M.Ö. 5000 yılından itibaren insanlar avcılık toplayıcılığın yanında ekim de yapmışlar, pazarların etrafındaki köylerde klanlar şeklinde yaşamışlardır (Roberts, 2019, s.74). Her yıl yaz mevsimi gelip Nil’de sular çekilince tarlaları ve çayırıları verimli bir kil tabakası kaplıyor, “Mısır’da şefkatli nehir milyonlarca insanın ancak yapabileceği bir işi yapıyor ve tarih kayıtlarına geçmiş ilk büyük şehirlerin sürekli artan nüfuslarını beslemeyi olanaklı kılıyordu” (Van Loon ve Merriman, 2019, s.42). İşte taşkın sularının geri çekilmesinden sonra toprakların sınırlarının yeniden belirlenmesi ve sahiplerinin vergi yüklerinin ortaya çıkarılması da bir devlet yönetimini gerekli hâle getirmiştir (Düvenci, 2018, s.82). Tarım arazilerinin taşkınlardan korunması ve sulama kanallarının inşa edilmesi gerekliliği de Nil çevresindeki insanlar arasında işbirliğini zorunlu hale getirmiş bu nedenle neolitik dönemde güçlü bir merkezi devlet oluşturulmuş, sulama kanalları gibi altyapı yatırımlarını yapan ve işleten kamu otoritelerinin tarımsal faaliyetler üzerindeki kontrolü artmıştır (Ersoy, 2008, s.39,40).

Antik Mısır’da tarım, kurumsal tarım (tapınaklara, Taç’a, yüksek rütbeli kişilere ve kraliyet haremi gibi diğer kurumlara ait tarlaların işletilmesi) ve kurumsal olmayan tarım (bir aile grubu tarafından özel tarlaların işletilmesi) olarak ikiye ayrılmıştır (Jursa ve Garcia, 2015, s.144-145). Firavunlar (*Büyük evde yaşayan adam*) (Van Loon ve Merriman, 2019, s.46) kendilerini güneş tanrısının yeryüzündeki vekili olarak kabul etmişler, ülke yönetiminde tüm yetkileri ele geçirmişlerdir (Çiçek, 2018, s.263). Görüldüğü üzere Firavun olan krallar halkın politik ve dini liderleridir (Mark, 2009, para.1). “Krala adil olarak gördüğü miktardan daha fazla vergi ödemek zorunda kalmadıkları sürece köylüler firavunun hakimiyetini ...kabul ederlerdi” (Van Loon ve Merriman, 2019, s.46).

O dönemde Memphis, Teb gibi şehirler ekonomik merkezler değil, idari ve dini merkez olarak öne çıkmışlar, ticari ve üretim faaliyetleri tam olarak gelişme göstermemiştir (Lees, 2022, s.19).

Mısır’da en başarılı dönemlerden biri olan 12. sülale zamanında merkezî devletin gücü iyice artmıştır (Sivas ve diğerleri, 2019, s.18). Devlet, artan tarım ürünlerinin önemli bir bölümünü vergi olarak toplayarak güçlü bir ordu ve zengin bir saray yönetimi oluşturmuş, Mısır Roma’nın tahıl ambarı haline gelmiş, artan ürünlerden kalanlar da Mısır’ın görkemli kamusal yapılarına harcanmıştır (Ersoy, 2008, s.40,41; Roberts, 2019, s.78). Özellikle piramitlerin inşası on binlerce kölenin, binlerce taş ustasının ve mimarın istihdam edilmesini sağlamış, bu durum refahı arttırmıştır (Eğilmez, 2018, s.53). Bu piramitler yüz

binden fazla işçinin 20 yıl boyunca nehrin diğer yakasından taş toplayıp getirmesiyle inşa edilmiştir (Van Loon ve Merriman, 2019, s.45). Merkezi devlete işgücü bulma konusunda belediye başkanları ve kırsaldaki yöneticiler önemli bir rol üstlenmiştir (Jursa ve García, 2015, s.155). Bu dönemde Mısır; Ön Asya ve Akdeniz havzasındaki ülkelerle hem ticareti hem de bilgi alışverişini yoğunlaştırmış, madencilik sektörü de önemli bir gelişme kat etmiştir (Ersoy, 2008, s.41). Mısır’da bir “düşün yazı” örneği olan hiyeroglif kullanılmıştır (Altaş, 2016, s.105).

3.3. Ege

Avrupa’nın ilk uygarlığı olan “Minos” Tunç Çağı’nda Ege adalarında ortaya çıkmış, merkezi Girit olmuştur (Altaş, 2016, s.238). “Tunç Çağı’nın Yunan toplumları merkezi saraylarda oturan krallar, şefler ve bürokratik idareler tarafından yönetiliyor, Linear B adı verilen bir yazı sistemi kullanıyor, vergi topluyor ve iktisadi faaliyetleri düzenliyorlardı” (Acemoğlu ve Robinson, 2020, s.54). Girit’te icat edilen yazı M.Ö. 1500’lerde Yunanca konuşan bir halkı ortaya çıkarmıştır (Roberts, 2019, s.97-98).

“...Antik Yunan da, altın çağında imparatorluktan çok, her biri üstün konumlara ulaşan gevşek bir şehir devleti kümesiydi” (Head, 2022, s.49). Bu dönemde kalay ticaretinde önemli bir aracı konumda olan Girit aynı zamanda seramik sanayisinin geliştiği bir bölge olmuştur (Altaş, 2016, s.239). M.Ö. 2500’de Girit’te maden, mühür ve mücevher işlerinin ve zeytin, üzüm tarımının yapıldığı önemli şehirler ve köyler kurulmuş, 500 yıl kadar sonra “Minos” uygarlığına ait büyük saraylar yapılmış, denizyolları üzerinde olduğundan burada Mısır, Küçük Asya ve Yunanistan anakarasıyla değiş tokuş şeklinde ticaret yapılmış, bu çeşitli ve karmaşık faaliyetler yeni örgütsel ve yönetsel talepleri beraberinde getirmiş, kanalizasyon sistemleriyle çok güzel kentler inşa edilmiştir (Roberts, 2019, s.99-100,104). Girit’in kuzey kıyısında bulunan ve Minos Uygarlığı’na başkentlik yapmış şehir olan Knossos çok temiz, konforlu bir şehir olup su tesisatı, soba ve banyo küveti gibi yapıları kullanan insanların yaşadığı bir yer olmuştur (Van Loon ve Merriman, 2019, s.67). Knossos sarayı günümüze kadar ulaşmıştır (Altaş, 2016, s. 239). Güçlü sur duvarları olmadığı için savaş yanlısı bir toplum olmadıkları düşüncesi ağır basmaktadır (Graham 1972 ve Alexiou 1991’den aktaran Gür, 2018, s.11). M.Ö. 1600 yılında Santorini’de çok güçlü bir volkan patlaması yaşanmış, bu durum yaklaşık 1000 yıl süresince doğu Akdeniz’i etkilemiş, yüksek ihtimalle Minos uygarlığının aniden ortadan kaybolmasına yol açmıştır (Gore 1992’den aktaran Özdemir, 2004, s.179).

Miken Uygarlığı ise Girit medeniyetine son veren Akalar tarafından Mora yarımadasında kurulmuş, Truva savaşlarının tarafı olmuş, M.Ö. 1400-1200 yılları arasında en parlak dönemlerini geçirmiş, zeytinyağı ve şarap ihraç etmişlerdir (Altaş, 2016, s.240). M.Ö. 1200 yılında Dorlar Yunanistan’ı işgal edince Akaların bir kısmı İzmir’in kuzey ve güney kıyılarına göç edip İyon uygarlığını kurmuşlardır (Çay, 2009, s.12).

3.4. Doğu Asya (Çin ve Hindistan)

Çin’de 600.000 yıl önce ateş kullanılmış, sonrasında yerleşik tarım ortaya çıkmış, darı yaygın olarak kullanılmış, M.Ö. 7000’den itibaren Yangtze boyunca pirinç yetiştirilmiş, M.Ö. 1000 civarında gergedan ve fil gibi hayvanların avlanmasına devam edilmiş, tarım Kuzey Çin’den güneye yayılmıştır (Roberts, 2019, s.137,138). “İpekböcekçiliği Çin’in dünyaca bilinen en önemli tarım faaliyetini oluşturmaktadır”(Altaş, 2016, s.227).

Çin’de, tropikal bahçeciliğin ilerisine gidilerek olgunlaşan tahılların depolanmaya başlanmasıyla birlikte eyaletler ve şehirler ortaya çıkmaya başlamıştır (McNeill ve McNeill, 2023, s.49-50). Çin’de ilk uygarlık Neolitik Çağ başlarında Huang-Hu havzasında ortaya çıkmış, buradaki ilkel kabileler tarımla uğraşmış, Shang Hanedanlığı döneminde yazı ve takvimin icat edilmesiyle tarihi kayıtlar düzenli olarak tutulmuş, medeniyet bu hanedan döneminde oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır (Doğan ve Arslan, 2023, s.67,73,74). Çin’de tarımı kontrol etmek için astronomi bilimi kullanılmış ve ilk Hiyeroglif Çin yazısı bu devirde ortaya çıkmıştır (Altaş, 2016, s.225). Çin ekonomisi uzun süre sadece tarıma dayanmış, nüfus fazlaca artınca ve demir kullanılmaya başlanınca tarımsal ürünler daha da artmış, M.Ö. 1000’den evvel salyangoz kabuğundan yapılmış para kullanılmış olması tarım kadar olmasa da ticaret konusunda da uzmanlaştıklarını ortaya koymuştur (Roberts, 2019, s.144,145). Shang Hanedanlığı zamanında din ve siyaset iç içe olmuş Kral, hasat ve zafer tanrısı olan Ti tanrısını temsil etmiştir (Sevinç, 2014, s.245).

Çin’de ilk merkezi devlet yapısı Qin Hanedanlığı döneminde ortaya çıkmış (Karluk, 2019, s.4), bayındırlık, savunma ve tarım hizmetlerini yerine getiren idari teşkilat oluşturulmuş ve başlarına bakanlar konulmuş, ülke illere, iller de ilçelere bölünmüştür (Doğan ve Arslan, 2023, s.75-76).

M.Ö. 202’de Han hanedanlığı kurulmuş, yedinci imparator Han Wu Dın döneminde altı defa para reformu yapılarak para basım işi merkezi hükümete verilmiş, ticari faaliyetler çok sıkı bir biçimde takip edilmiş ve sermayenin belli kişi ve ailelerin elinde birikmesi engellenmiş, kazançlar merkezi hükümete aktarılmış, vergi cezaları çok yüksek belirlenerek vergilerin düzenli bir şekilde merkeze aktarılması sağlanmıştır (Kalkır, 2021, s.1485,1488, 1489). Bu dönemde İpek yolu açılmış, bu yol Çin’i Batı’ya açmıştır. İpekyolu sadece Asya ile Avrupa arasındaki bir ticaret ve ulaşım yolu olmamış bunun yanında bir kültür köprüsü görevi görmüş, elçiler, düşünceler ve dinler bu köprü yolu ile karşı tarafa taşınmıştır (*Grosser Weltatlas Ansiklopedik Büyük Dünya Atlası*, 1993, s.23).

Hindistan’a gelince; dünyanın geri kalanından coğrafi olarak yalıtılmış olsa da ilk Hint uygarlıklarından Mısırlılar ve Sümerler haberdardır (Roberts, 2019, s.124). Kara kervanlarının yardımıyla yapılan kıyı taşımacılığı bu uygarlıklar arasındaki etkileşimi sağlayan unsur olmuştur (McNeill ve McNeill, 2023, s.59). Hindistan’da bu dönemde iyi örgütlenmiş ve iş bölümü yapmış insanların yaşadığı ve ülkenin ilk uygarlığı olan Harappa (İndus), Mohenjo-Daro gibi kentlerde büyük tahıl ambarları ve büyük anıtlar yer almış, uzak bölgelerle özellikle pamuklu bez ihracatı şeklinde ticaret yapılmış, bu kentlerdeki yapıların gelişmişliği o dönemde oldukça yüksek idari ve örgütsel becerilerin olduğunu kanıtlamıştır (Altaş, 2016, s.217; Roberts, 2019, s.125,126,127). Mısır piramitlerinden

daha eski olan bu şehirler çok iyi bir mimariye sahip olup Mohenjo-Daro şehrinin ortasında genel banyo ve havuz yer almakta, evlerde drenaj sistemi bulunmaktadır (Kahya ve Macun, 2001, s.63).

Toplumu şekillendiren kast sistemi doğaldır ki ülkenin siyasi yapısını da etkilemiş, kastlar arasındaki ayrılıklar ve katı kurallar bir Hint Milletinin meydana çıkmasını engellemiştir (Altaş, 2016, s.219). Sonuç olarak Hindistan’da tek bir toplumsal kural olmayıp, her kast Brahma ismindeki tanrının bir parçası olarak kabul edilmiş, bu sistemde meslekler ve statüler doğuştan kazanılmış, bu nedenle sosyal ve ekonomik farklılıklar doğal kabul edilmiştir (Taş ve Günay, 2015, s.144). Eğitimli sınıf olan din adamları ve rahipler üst sınıf olan Brahman tabakasından olup, kutsal metinleri öğretmek ve tüm kastlara yol göstermekle görevlendirilmiş; üst düzey memur ve askerlerden oluşan ve ikinci derece sınıf olan Kshatriya sınıfı savunma ve yönetimle uğraşmış; toprak sahipleri, çiftçiler ve tüccarlardan oluşan Vaişyalar ekonomik faaliyetlerde bulunmuş; işçi ve kölelerden oluşan ve en alt sınıf olan kesim ise herhangi bir hakka sahip olmadan ağır işlerde çalışmıştır (Taş ve Günay, 2015, s.144). Kastlar arası temas manevi değerlerin zedelenmesi inancıyla kısıtlanmış, evlilik aynı kast üyeleri arasında gerçekleştirilmiş, böylece sistemin devamlılığı sağlanmıştır (McNeill ve McNeill, 2023, s.81).

3.5. Amerika

Peru’da And dağlarında yaklaşık 15.000 yıl öncesinin insan kalıntılarına rastlanmış, o dönemde buradaki insanların tarımı Eski Dünyadan bağımsız şekilde keşfettikleri ortaya çıkmış, M.Ö. 2000 civarında güneyde patates ve manyok ortaya çıkmış, mısır Meksika’nın güneyine yayılmış, köy oluşumu, çiftçilik, dokumacılık ve çömlekçilik ortaya çıkmış, dönemin sonlarına doğru da ilk Amerikan uygarlığı olan bilinen Olmek kültürünün ilk izlerine rastlanmıştır (Roberts, 2019, s.154,155). Bu dönemde And Dağları’ndaki insanlar tüm bunların yanında domuzları, lamaları ve alpakaları evcilleştirmiş, lamaları yük hayvanı olarak kullanmışlardır (McNeill ve McNeill, 2023, s.51).

Olmekler M.Ö. 1500 civarında Mezoamerika’nın ormanlarında yer edinmeye başlamıştır (Head, 2022, s.38). Mezoamerika, uygarlığın geliştiği Orta Amerika’nın yüzölçümü 1 milyon kilometrekare olan ve seksenden fazla dil ve lehçenin konuşulduğu bir bölümdür (Şenel, 2024, s.920). Olmek, “Kauçuk insanları” kelimesinden gelmektedir (Altaş, 2016, s.294). Bu halk Meksika’nın Oaxaca bölgesinde, hepsi tören alanının etrafında olan on ya da on iki evden meydana gelen köylerde yaşamışlar ve tarımın yanında ticaretle de uğraşmışlardır (Durlu Özkaya ve Özkaptan, 2016, s.33). Çiftçiler, balıkçılar, sanatçılar, savaşçılar, avcılar ve tüccarlar tarım alanları ve balık, kaplumbağa, kaymanlar, denizayıları ve kabuklu deniz ürünleri gibi su ürünlerinin yer aldığı su kaynaklarının etrafında yaşamışlar, kabuk, kauçuk, obsidiyen ve demir cevheri gibi kaynakların yayılmasına yol açan değişim ağlarına sahip olmuşlardır (Olmec - Masterworks Of Ancient Mexico, 2010, s.9,26). Olmekler çikolata yapmak için kakao çekirdeği kullanmışlardır (Durlu Özkaya ve Özkaptan, 2016, s.34).

Yeni Dünya'nın ilk kentlerinin Olmek bölgesinde ortaya çıktığı söylenebilmektedir (Şenel, 2024, s.922). Olmek uygarlığının ilk aşamalarında San Lorenzo daha sonra da La Venta başkent olmuştur (Benson, t.y, s.8). San Lorenzo'da kırmızı toprak yapıların seçkinlere ait olduğu sanılmakta, bazalt blokları işleme bölgeleri zanaatçıların varlığını düşündürmekte, La venta kenti ise dinsel bir merkez olarak karşımıza çıkmakta, kentin kamusal alanında yer alan tekaşlar sınıflı, devletli ve ideolojili bir toplumun varlığını yansıtmaktadır (Şenel, 2024, s.922-923). Bu şehirler kızıl saraylar ve oyun alanları gibi mimari yapılara da sahip olmuşlardır (Odoom, 2020, s.2). Toplumlar yerleşik yaşama geçtikçe hükümdarların rolleri artmış, kendilerini kutsal ve doğaüstü bir konuma yerleştirerek güçlerini meşrulaştırmışlardır (Olmec - Masterworks Of Ancient Mexico, 2010, s.9). “Olmek Uygarlığı günümüzde en çok arkasında bıraktığı bazalt taşlara oyulmuş devasa, tonlarca ağırlıktaki 17 başla tanınır” (Head, 2022, s.39).

Antik çağ medeniyetlerinde genellikle devletin sosyal adalet gibi bir amacı bulunmamış, işgücü piyasası oluşmamış, kral için çalışan toprak sahipleri işgücünü de kontrol etmiş, bu işgücü köylüler ve kölelerden oluşmuş, bu alt sınıflara mülkiyet hakkı tanınmamış, sonuç olarak serbest piyasa ve sermaye birikimi de oluşmamış, toprak, ganimet, vergi geliri, haraç ve köle getirdiği için ticaretten çok fetihler zenginlik kaynağı olarak görülmüş, zamanla büyüyen kentlerin, devletin ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için ticaret ve borçlarla ilgili kanunlar oluşturulmuştur (Taş ve Günay, 2015, s.146,147,148,149,158). Ancak antikçağda bugünkü gibi bir devlet borçlanması yapılmamıştır (Akdemir ve Yeşilyurt, 2018, s.281). “Uygarlığın erişebildiği herkes için, gönüllü mal ve hizmet alışverişi ile yağma, kira ve vergilere gönülsüz boyun eğmenin değişken bir karışımı, sıradan yaşamın kaçınılmaz zorunlulukları haline gelmiştir” (McNeill ve McNeill, 2023, s.57).

4. SONUÇ

Tarih öncesinde ilk insanla birlikte ortaya çıkan ekonomik faaliyetler tüketimin, örgütlenmenin, barınmanın, iç ve dış ticaretin, sınıflaşmanın, finansın ve üretimin en ilkel hallerinden oluşmaktadır. İnsan yaşamının ilk zamanlarında doğa, insan faaliyetlerine ve yaşam yerine hükmederken bir süre sonra insan deneyim ve bilgisiyle doğaya hükmedip yaşamını belirli bir çerçevede şekillendirmiştir. Bu hükmediş daha tarih öncesi çağda özellikle avlanma aletleri, ateşin ve tekerleğin bilinçli şekilde kullanılması ve fizyolojik ihtiyaçların giderilmesi için örgütlenerek işbirliği yapılmasıyla gerçekleşmeye başlamıştır. İşbirliği neticesinde toplumda özellikle aile temelinde ilk kadın ve erkek rollerinin de bu dönemde ortaya çıktığını belirtmek yanlış olmayacaktır. İlkel örgütlü toplum yapısı ve işbirliği bir süre sonra insan ihtiyaçlarının şekillendirdiği ve değiş-tokuş şeklinde başlayan ilk iç ve dış ticari faaliyetleri ve tarımsal üretimi de beraberinde getirmiştir. Artan tarımsal faaliyetler ve artı değer insanlara düşünmek için daha fazla zaman verdiğinde ise bu mesleklerin yanında mimarlık, dokumacılık, madencilik gibi meslekler de ortaya çıkmıştır. Tapınaklar ise sadece ilk örgütlü faaliyetlerin ortaya çıktığı yerler olmamış, toplumda sağladığı güven nedeniyle ilk bankacılık faaliyetlerinin ortaya çıktığı yerler olmuştur.

Devlet dediğimiz yapının da çok eskilere dayandığını görmekteyiz. Varoluş sebebi tüm iktisat ve maliye derslerinde belirttiğimiz üzere tam kamusal mal niteliği taşıyan can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Devlet yapısı ilk olarak şehir devletleri şeklinde oluşmuştur. Bu şekilde ortaya çıktıktan sonra ise faaliyetlerine devam etmek ve toplumda kaosu önlemek için söz konusu çağda tüm uygarlıklarda merkezileşip halktan özellikle artan tarımsal faaliyetlerinden aynı ve bedeni vergiler toplamış, bu vergilerle krallar başta kendi ihtiyaçları olmak üzere savunma hizmeti verecek askerlerin ve ilk toplum düzenini oluşturan diğer bir sınıf olan din adamlarının ihtiyaçlarını karşılamıştır. Devlet can ve mal güvenliğini sağlamak dışında bir de o dönemin büyük altyapı yatırımları sayılacak sulama kanalları ve kanalizasyon gibi yapıları inşa etmiştir. Üretim ve ticaret her uygarlıkta özgünleşmiş ve devletlerarası alışverişi şekillendirmeye başlamıştır. Devletler güçlendikçe sulama kanalları ve kanalizasyon yapılarının dışında büyük saraylar ve tapınaklar yapmaya başlamışlar ve bu yapılar dönemin merkezi devletlerinin en büyük güç göstergesi olmuştur.

Ülkelerin jeopolitik konumları komşuları ile ilişkilerin ve buna bağlı olarak ulaşım ve ticaretin derecesini doğrudan etkilemiştir. Örneğin; Mezopotamya'nın verimli toprakları ve iklimi yeryüzünde ilk uygarlıkların bu bölgede ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ege'de yaşanan volkan patlamaları bazı uygarlıkların yok olmasına yetmiştir. İpek yolu Çin'i kalkındırmış, bu yol sayesinde dış ticaret artarak farklı coğrafyaların ürünleri tüm dünyaya yayılmış ve kültürler kaynaşmıştır.

Ortaya çıkarılan buluşlar ve icatlar sadece sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı şekillendirmemiş devletlerin toplum ve ekonomi üzerindeki rolünü de şekillendirmiştir. Örneğin, ateş insanın yemekleri pişirerek tüketmesine olanak vermiş, barınma yerlerini soğuktan korumuştur. Tekerlek ilk önce tarımı, sonra ulaşımı kolaylaştırmış, savaş arabalarında kullanımı ise devletlerarasındaki üstünlük belirleyicilerinden biri olmasını sağlamıştır. Demir madeni ise tarım, ulaştırma ve savunma üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu madenden yapılan tarımsal araçlar tarımın artmasını ve tarım yapılamayan bölgelerde tarım yapılmasını imkânlı hale getirmiş, bu madenle yapılan ulaştırma araçları ürünleri ve insanları mobil hale getirmiş, savaş arabaları ve silahlar ise askeri üstünlüğün ve gücün bir diğer önemli belirleyicisi olmuştur. Anlaşılabacağı üzere bu maden yeryüzündeki bazı dengeleri değiştirmiştir. Yazı ise antik çağda ilk ticari işlemleri belgelemiş daha sonra toplumsal düzenin oluşması için sosyal faaliyet kuralları yazı sayesinde yasalara geçirilmiş, yazılı hukuk sistemleri oluşmaya başlamış, en önemlisi de yazı sayesinde binlerce yıl önce bu yaşananlar modern insanın bilgisine sunulmuştur.

Sosyal adalet kavramının gelişmediği ilk uygarlıkların tümünde sınıflı bir toplum yapısı mevcuttur. Sınıf yapısı Hindistan'da olduğu gibi bazı uygarlıklarda bir sistem dâhilinde uygulanmıştır. Bazılarında da sınıflara isimler verilmiştir. Çoğunluğunda ise toplum hiyerarşisinin en üstünde kral, onun altında krala hizmet eden ve onun için üretim yaptıran rahip ve toprak sahipleri, en alt basamakta ise köylüler ve köleler yer almıştır. Köylüler ve kölelerin genellikle mülkiyet edinme hakkı olmamış, bu kişiler tarım üretiminde ve saray ve alt yapı yatırımlarında bedenlen kullanılmıştır. O dönemin toplumsal yapısında din

faktörünün ağırlıklı olduğunu, hatta din ve iktidar ilişkisinin de kuvvetli olduğunu söylemek mümkündür.

Anlaşılabacağı üzere ilk toplumlarda, günümüzdeki ekonomik olguların ilk halleri oluşmuş, bu oluşum toplumun sosyal, siyasi, kültürel, coğrafi ve dini yapısından çok etkilenmiş ve şekillenmiştir. Günümüzde yetki ve görevleri çok fazla olan devlet kurumunun ilk hali ise ağırlık olarak tam kamusal mal olarak nitelendirilen hizmetleri sunan bir kurum niteliğindedir. Son söz olarak; bu çalışmada örneklerle somutlaştırılmaya çalışılan ilkel ekonomik faaliyetler ve ilk devlet faaliyetleri konusunun daha da zenginleşmesi ve merak uyandırması için özellikle maliye, ekonomi, tarih, antropoloji ve arkeoloji alanlarındaki bilim insanlarının disiplinler arası çalışmalar yaparak literatüre katkıda bulunmalarına ihtiyaç vardır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Deniz ALÇİN ŞAHİNTÜRK tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2020). *Dar koridor-devletler, toplumlar ve özgürlüğün geleceği*. İstanbul:Doğan Kitap.
- Akan, S. (2016). Polanyi'nin Modern İktisatın İnsan Anlayışına Eleştirileri. *İnsan ve Toplum*, 5(10), 93-111. [dx.doi.org/10.12658/human.society.5.10.M0144](https://doi.org/10.12658/human.society.5.10.M0144)
- Akdemir, T. ve Yeşilyurt, Ş. (2018). Devlet borçlarının kökeni, gelişimi ve iktisadi temelleri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 279-305. Erişim adresi:<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbed/issue/41926/454510>
- Aksoy, B. (2018). Üretim ekonomisi ve toplumsal altyapı: Neolitik ve Kalkolitik Çağlar. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 1475-1495. DOI: [doi:https://doi.org/10.17218/hititsosbil.453813](https://doi.org/10.17218/hititsosbil.453813)
- Altaş, S. (2016). *Uygurlik tarihi*, 2. Basım, Ankara:Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Aristoteles. (2021). *Ekonomi*, (F. Akderin, Çev). İstanbul:Say Yayınları.
- Atakuman, Ç. (2022). Neolitik dönüşüm aitlikten sahipliğe. *Arkeoatlas*, 1, 66-79.
- Ateş, H. ve Ünal, S. (2004). Devletin doğduğu yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda idari hayat. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 21-43. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilgisosyal/issue/29114/311473>
- Baker, M; Bulte, E. H. ve Weisdorf, J. (2010). The origins of governments: from anarchy to hierarchy. *Journal of Institutional Economics*, 6(2). Retrieved from:file:///C:/Users/User/Downloads/The_origins_of_governments_From_anarchy_to_hierarc.pdf
- Batu, Pelin. Paranın tarihi. [Video internet yayını]. Erişim adresi:<https://www.youtube.com/watch?v=omqfO3SOVv8>

- Benson, J. Olmecs: Where the sidewalk begins. Western Oregon University. Retrieved from: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://wou.edu/history/files/2015/08/Jeffrey-Benson.pdf
- Bezdan, M. ve İdikut, N. (2022). Anadolu'da neolitiğin yolculuğu. *Arkeoatlas* 1, 10-25.
- Çay, A. M. (2009). *Tarih - Türk tarihi ve kültürü uygarlıklar*. (T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara). Erişim adresi:file:///C:/Users/User/Downloads/2.2.Uygarlıklar_20151001121456660%20(1).pdf
- Çelebi, A. (2015). *Liberal ekonomik düşüncede kamu kesiminin büyüklüğü sorunu*. 4. Baskı. Manisa:Emek Matbaası.
- Çıvgın, İ. ve Yardımcı, R. (2010). *İlkçağ tarihi*. 2. Baskı. Maya Akademi. Erişim adresi: https://www.academia.edu/38456100/%C4%B0lk%C3%A7a%C4%9F_Tarihi
- Çiçek, E. (2018). Eski Mısır'da ve Orta Krallık döneminde firavunlar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(69), 259-268. DOI: 10.16992/ASOS.13657
- Doğan, K. C. ve Arslan, S. (2023). Antik ve İmparatorluk Çin'inde hanedanlıklar bürokrasisi:Weberyan bir bakış. *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 4(1), 65-87. Erişim adresi: <https://doi.org/10.58702/teyd.1289988>
- Durlu Özkaya, F. ve Özkaptan T. (2016). Latin Amerika uygarlıklarının mirası kakaonun tarihçesi ve çikolataya dönüşümü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(1), 31-41. DOI:10.21325/jotags.2016.4
- Düvenci, S. (2018). Devletin köken teorileri açısından devleti doğuran etmenler: çeşitli uygarlıklar ve topluluklar üzerinden bir değerlendirme. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(2), 66-93. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mana/issue/38967/440121>
- Eğilmez, M. (2018). *Tarihsel süreç içinde dünya ekonomisi*. 1. Basım, İstanbul:Remzi Kitabevi.
- Eriş, M. H. (2019). Dünyada ve Türkiye'de bankacılık:Tarihsel perspektif. Başak Tanınmış Yücememiş ve Levent Çinko (Editör) *Finansal piyasalar para ve bankacılık* (307-327). Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Ersoy, A. (2008). *İktisadi teoriler ve düşünceler tarihi*. Ankara:Nobel Yayın Dağıtım.
- Geçtan, E. (2004). *Hayat*, İstanbul:Metis Yayınları.
- Gılgamış destanı* (S. Maden. Çev). (2022). İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi.
- Grosser weltatlas ansiklopedik büyük dünya atlası. (1993). İstanbul Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş. Köln: Naumann&Göbel.
- Gür, B. (2018). Girit'in arkeolojik mirası ve söylencesel geçmişinde Minos kültürü. *Arkeoloji ve Sanat*, 157, 9-24. Erişim adresi: https://www.academia.edu/39765100/Girit_in_Arkeolojik_Miras%C4%B1_ve_S%C3%B6ylencesel_Ge%C3%A7mi%C5%9Finde_Minis_K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC
- Head, T. (2022). *Dünya tarihi 101*. 9. Basım. İstanbul:Say Yayınları.
- İznik, E., Alparslan, M.D., Köroğlu, K. (ed), Tüfekçi Sivas, T., Kaya, M. A. ve Baz, F. (2020). Eski Anadolu tarihi. (T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 4116, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2897).
- Jursa, M. ve Garcia, J. C. M. (2015). The ancient Near East and Egypt. A. Monson, & W. Scheidel (Editor), *Fiscal Regimes and the Political Economy of Premodern States* (115-166). Cambridge University Press. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/235431859_The_Ancient_Near_East_and_Egypt_fiscal_regime_s_political_structures
- Kahya, E. ve Macun, İ. (2001). Hint biliminin günümüz bilimine katkılarının kısa bir değerlendirmesi. *Belleten Türk Tarih Kurumu*, 65(242) 242, 63-74. Erişim adresi: <https://doi.org/10.37879/belleten.2001.63>
- Kalkır, N. (2021). Han Hanedanlığının savaşçı imparatoru:Han Wu Di. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(79), 1484-1497. Erişim adresi: <https://doi.org/10.17755/esosder.835869>
- Karluk, A.C. (2019). Çin Tarihinde Çinli Olmayan Halkların Yönetiminde Uygulanan Stratejiler. *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 1-36. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dasad/issue/42748/516010>
- Kramer, S. N. (2022). *Sümerler tarihleri, kültürleri ve karakterleri*. 1. Basım, İstanbul:Alfa Basım Yayın Dağıtım.

- Landsberger, B. (M. Tosun, Çev.) (t.y.). Mezopotamya'da medeniyetin doğuşu. *D.T.C.A.Ü. Fakültesi Dergisi F.S.* 419-437. Erişim tarihi:chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2152349
- Lees, A. (T. Bektaş Sünnecî, Çev.) (2022). *Şehirlerin tarihi*. İstanbul: İnkilap Kitabevi.
- Mark, J. J. (Burak Yıldız, Çev.) (2009). Firavun. *World History Encyclopedia*. Erişim adresi:https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-288/firavun
- Maynes, M. J. ve Waltner, A. (E. Kanpara, Çev.) (2022). *Ailenin tarihi*. 1. Baskı. İstanbul:İnkilap Kitabevi.
- McNeill, W. H. ve McNeill, J. R. (2023). *Kısa dünya tarihi*. İstanbul:Kronik Kitap.
- Odoom, E. (2020). Mesoamerica; The Olmec civilization-a concise note. DOI:10.13140/RG.2.2.26973.23527
- Olmec - Masterworks Of Ancient Mexico, Lacma, Evenings For Educators. (2010, October). Retrieved from: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://www.lacma.org/sites/default/files/module-uploads/E4E_Olmec.pdf
- Özdemir, M. A. (2004). İklim değişimleri ve uygarlık üzerindeki yansımalarına ilişkin bazı örnekler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 173-192. Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://sbd.aku.edu.tr/VI2/ozdemir.pdf
- Özüşen, B. (2020). İktisat tarihinde disiplinlerarası etkileşim: iktisat arkeoloji yakınlaşması, Çatalhöyük örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(1), 1-17. Erişim adresi: https://doi.org/10.24988/ije.202035101.
- Reyhan, E. (2010). Hititlerde gündelik hayata dair iktisadi ilişkiler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(47), 65-82. Erişim adresi: https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000456
- Roberts, J.M. (2019). *Dünya tarihi I. - Tarih öncesi çağlardan 18.YY'a*. İstanbul:İnkilap Kitabevi.
- Rowthorn, R. ve Seabright, P. (2010). property rights, warfare and the neolithic transition. *TSEWR Working Paper Series*, 10-207. Retrieved from:chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://www.tse-fr.eu/sites/default/files/medias/doc/wp/io/10-207.pdf
- Sevinç, H. (2014). Yunan'ın çağdaşı uygarlıklarda toplumsal gelişmeler, siyasal ve dinsel düşünüş. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(32), 232-251. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Hueseyin-Sevinc-2/publication/322037348_YUNAN_IN_CAGDASI_UYGARLIKLARDA_TOPLUMSAL_GELISMELE_R_SIYASAL_VE_DINSEL_DUSUNUS/links/5a3f7ca10f7e9ba8689adb71/YUNAN-IN-CAGDASI-UYGARLIKLARDA-TOPLUMSAL-GELISMELELER-SIYASAL-VE-DINSEL-DUeSUENuEs.pdf
- Sivas, H., Kortanoğlu, R. E., Elam, N., Pınar, H. (Ünite 5), Altun, S., Bingöl, S. ve Koylu, Z. (2019). *Genel uygarlık tarihi*, (T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2964, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1919).
- Sivrioğlu, U. T. ve Yılmaz, M. E. (2017). İlk çağ uygarlıklarında diplomasi. *U.U. International Journal of Social Inquiry / U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 179-227. Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/392024
- Şenel, A. (2024). *Kemirgenlerden sömürgecilere insanlık tarihi-klasik uygarlıklar, Hristiyan İslam uygarlığı, yeni dünya uygarlıkları, endüstri uygarlığına geçiş*, III. Kitap, Ankara:İmge Kitabevi.
- Taş, S. ve Günay, E. (2015). Antik çağ toplumlarının özellikleri, geleneksel statüleri ve iktisadi yapıyı belirleyen kurumları. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi / KSU Journal of Social Sciences*, 12(2),141-166. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksusbd/issue/10293/126262
- Tosun, M (1963). Hammurabi'nin toprak kanunları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21(3-4),127-141. Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2152741
- Ünal Kestane, S. (2015). Antik çağda pazarlama ve pazarlama karması elemanlarına yönelik değerlendirmeler. *BEU SBE Dergisi*, 4(1), 185-207. Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/41813
- Van Loon, H. W. ve Merriman, J. (S. Çingay, Çev.) (2019). *Gençler için uygarlık tarihi*. İstanbul:Say Yayınları.
- Yalçınkaya, I. (2009). *Arkeoloji ve sanat tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları. Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)* (Türkiye Kültür Portalı Projesi), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. Erişim adresi: https://www.kulturportali.gov.tr/mrepo/eKitap/eb-PaleolitikCag/2/#zoom=z